

Ramiz ƏSKƏR

2019-cu ildə qorquşünaslıq baxımından həyəcan yaradan bəzi olaylar yaşandı. Əvvəlcə sosial mediada "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni əlyazmasının tapılması ilə bağlı xəbərlər yayıldı, aprel ayında pr.dr. Mətin Əkici Bayburt Universitetində keçirilən simpoziumda əlyazma haqqında ilk dəfə ətraflı məlumat verdi, bu nadir tapıntı barədə xeyli məqalə yazıldı, türkiyəli alimlərdən Əhməd Bican Ərcilasun, Əli Duymaz, Nəcati Dəmir, Timur Qocaoğlu və başqaları, Azərbaycanda isə Ramazan Qafarlı və Seyfəddin Rzasoy maraqlı yazılarla çıxış etdilər, nəhayət, kiçik fasilələrlə ard-arda bir neçə kitab nəşr olundu.

İyul ayının 27-də İstanbulda Yıldız Texniki Universitetində iştirak etdiyim bir simpoziumda Timur Qocaoğlu mənə Yusuf Azmunun birbaşa mətbəədən simpoziuma gətirilən *Dədə Qorqud'un Üçüncü Əlyazması* kitabını hədiyyə etdi. Bundan iki-üç həftə keçməmiş Mətin Əkici İzmirdən *Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürməsi* adlı kitabını göndərdi. Sonra dörd müəllif tərəfindən (Nasir Şahgöli, Vəliyullah Yaqubi, Şahrüz Ağatabay, Sara Behzad) qələmə alınan və *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*nin xüsusi sayında (Cilt 16. Sayı 2. Haziran 2019, s.147-379) çıxan *Dədə Qorqud Kitabının Günbəz Yazması* və İranda Əlirza Sərrafinin hazırladığı variant gəldi. Bunlar hamısı çox əmək verilən və titizliklə həyata keçirilmiş nəşrlərdir. Ancaq bu əlyazmanın bizdə də oxunması və nəşr edilməsi vacibdir. Bunun bir neçə mühüm səbəbi var. Əvvəla, *Kitabi-Dədə Qorqud* oğuz yurdu olan Azərbaycanın şah əsəri, milli varlığımızın inikası, dilimizin və mədəniyyətimizin güzgülü, türkologiyamızın təməl qaynaqlarından biridir. İkincisi, bu kitab ölkəmizin bütün humanitar təhsil müəssisələrində tədris və tədqiq olunur. Minlərlə tələbə və müəllim, araşdırmaçı bu əsərə müraciət edir. Belə olan halda KDQ-nin xaricdə çıxan nəşrləri hamı üçün əlçatan olmamaqla birlikdə keyfiyyət və tiraj baxımından da tələbatımızı ödəməkdən uzaqdır. Üçüncüsü, Türkiyədə işlənən latın əlifbası bəzi məqamlarda transkripsiyaya üçün yetersizdir. Yəni *e* ilə *ə* səslərinin *e* işarəsi ilə verilməsi, *g* ilə *q* səslərinin yazıda bir-birindən fərqləndirilməməsi və hər ikisinin *g* ilə göstərilməsi, ayrıca *x* səsinin və hərfinin olmaması ərəb qrafikalı türkçə mətnin transkripsiyasında müəyyən çətinlik yaradır. Üstəlik, bu abidə dil baxımından bizə daha yaxın olduğundan bir çox sözün doğru oxunmaması və yanlış izah edilməsi ilə qarşılaşırdıq. Ona görə də yeni əl-

yazmanın ölkəmizdə oxunması, nəşri, tanınması, tanıtılması, populyarlaşdırılması və araşdırılması aktual və vacib məsələdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu böyük etimad göstərərək bu məsələni mənə həvalə etdi. Mən də bu etimadı doğrultmaq üçün var gücümle çalışdım. Bu zaman başqa oxunuşlarla aramızdakı fərqləri göstərməyi və polemikaya girməyi etik baxımdan doğru hesab etmədim. Bu, gələcəkdə aparılacaq araşdırmaların görəcəyi bir işdir. Bizim, ümumiyyətlə, heç bir iddia və iradımız yoxdur. Əksinə, çəkdikləri zəhmətə və türkologiya qarşısında göstərdikləri xidmətə görə onlara dərin sayğı duyur və bu trendin artan xətt üzrə davam edəcəyinə inanırıq.

Əlyazmanın tapılması və tədqiqi

Əlyazmanın meydana çıxma tarixçəsi çox maraqlıdır. Bu əsər də eynən həzrət Mahmud Kaşğarının "*Divanü lügət-it-Türk*" kitabı kimi xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində aşkar edilmişdir. Kitabsevər bir ziyalı olan Əli Əmiri Əfəndi İstanbulda bukinistə növbəti gəlişində divana sahib olduğu kimi, kolleksioner Vəli Məhəmməd Xoca da Tehrandə kitab mağazasına baş çəkdiyi zaman bu əlyazmaya qovuşmuşdur. Əhvalat 2018-ci ilin dekabrında vəqə olmuşdur. İranın Güllüstan ostanlığının (əski Xorasan vilayəti) Günbət şəhərində yaşayan tanınmış mühəndis Vəli Məhəmməd Xoca İran paytaxtında olarkən askidən bəri gedib-gəldiyi bir bukinistdə həcmcə kiçik bir əlyazma əldə etmişdir. Evə qayıtdıqdan sonra əlyazmanı nəzərdən keçirmiş, bəzi dostlarına göstərmiş, sonra isə jpg və pdf variantlarını Türkiyədəki tanıdığı mütəxəssislərə göndərmişdir. Ankarada Nasir Şahgöli, Vəliyullah Yaqubi, Şahrüz Ağatabay (üçü də Ankara Universitetinin doktorantıdır) və Sara Behzaddan ibarət qrup əlyazma üzərində çalışmağa başlamış, İstanbulda Yusuf Azmun, İzmirdə isə Mətin Əkici mətni tədqiq etmişdir. Mətin Əkici əlyazmanı ayrıca kitab halında, dördnəfərlik qrup isə bir elmi jurnalın özəl sayında nəşr etmişlər. Yusuf Azmun da öz nəşri ilə bu necib işə qoşulmuşdur. Nəşrlər bir-birindən kiçik fasilələrlə təxminən eyni vaxtda çapdan çıxmış, elmi dövriyyəyə daxil edilmiş, oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Ötən qısa müddət ərzində yeni əlyazma haqqında çoxlu məqalə qələmə alınmışdır. Bunlardan bir qismi əlyazmanın önəmünü azaltmaq məqsədi daşısa da, özlüyündə çox maraqlıdır.

Əlyazmanın təsviri

Əlyazma 61 səhifədən ibarətdir. Mətin Əkici bunu 1a-1b-dən başlayaraq 31a-31b-dək nömrələmiş və onları düz mötərizə içində göstərmiş, sol səhifəyə ərəb qrafikalı mətni, sağ tərəfə isə transkripsiyayı yerləşdirmişdir. Nəticədə iki mətni (orijinalı və transkripsiyayı) sətir-sətir tutuşdurmağa və müqayisə etməyə şərait yaratmışdır. Yusuf Azmun isə transkripsiyayı kitabın əvvəlində, orijinalı sonunda vermişdir. Hər iki müəllif mətnin müasir türkçəyə tərcüməsini (məal) də kitaba əlavə etmişdir. Biz buna ehtiyac duymadıq, çünki mətn kifayət qədər anlaşılıqdır. Yusuf Azmun soylamaları meydana gətirən hər sətiri sərbəst şeir şəklində mənaya görə bir neçə yerə bölmüşdür. Nasir Şahgöli, Vəliyullah Yaqubi, Şahrüz Ağatabay və Sara Behzadın hazırladığı variantda da orijinal və transkripsiya ayrı-ayrı yerlərdə yerləşdirilmiş, orijinalın ərəb əlifbası

"Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması

ilə bilgisayarda yığılmış diplomatik mətni, habelə geniş bir qrammatik öçerk də verilmişdir. Hər üç kitab üçün lüğətçə və ya indeks tərtib edilmişdir.

Əlyazmanın kənarları yıpranmış, oksidləşmiş və ləkələnmişdir. Ölçüləri 236x146 mm olan mətn gözəl nöstəliq (ara-sıra şikəstə nöstəliq) xətti ilə tünd-sarı rəngli keyfiyyətli kağıza yazılmışdır. Əlyazmanın hər səhifəsində dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrində olduğu kimi 14, nadir hallarda 12-13 sətir vardır. Hər səhifə qızıl tozu ilə çərçivəyə salınmış, diqqətlə haşiyələnmişdir. Eyni sözləri cild və şirazə haqqında demək olmaz. Etinasız şəkildə hazırlanmış cildin ölçüləri 245x155 mm-dir. Özünün qacarlar xanədanına mənsub olduğunu bildirən satıcısının dediyinə görə, əlyazma Ağa Məhəmməd xan Qacarin kitabxanasına məxsus imiş. Bu faktndan çıxış edərək belə düşünmək olar ki, bu əlyazma sonradan cildlənmişdir. Əsər qamış qələm və qara mürəkkəblə yazılmış, sadəcə bir neçə yerdə qırmızı mürəkkəbdən istifadə edilmişdir.

Haşiyə altında əsərin üzünü köçürən tərəfindən daha kiçik punktlarla qeyd və şərhlər verilmişdir. Bunlar əlyazmanın ilk səhifələrdə xeyli çox olsa da, sona doğru getdikcə azalır. Bunlardan başqa, əsərin sahibi və ya onu oxuyanlar da fərqli qələmlərlə əlyazmanın müxtəlif yerlərinə ərəbcə və farsca atalar sözü, beytlər və bəndlər yazmışlar.

Əlyazmanın quruluşu

Əlyazmanın 1a ilə 26b səhifələri arasında müxtəlif uzunluqda və sayda soy/soylama var. Bəzi alimlərə görə, onların sayı 24, hətta 27-dir. Hər səhifə heç də bir soylama demək deyil. Bəzən bir soylama iki-üç səhifə həcmində olur. Bunların heç birində başlıq yoxdur. Səhifə 26b-dən 31a-ya qədər olan hissədə isə bir boy var. Yusuf Azmun, Mətin Əkici və Əlirza Sərrafi şərti olaraq onu *Qazan xanın yeddibaşlı əjdahanı öldürdüyü boy* adlandırmışlar.

Mətin Əkici soylamaları başdan sonadək nömrələmiş, Əlirza Sərrafi isə mətnin məzmunundan çıxış edərək 24 soyun hərəsinə bir ad qoymuşdur. Bu zaman daha çox təkrirlərə, refrenlərə və rediflərə baxaraq hərəkət etmişdir. Sırf məzmunu görə birinci soylamaya *Münacat* adı vermişdir. Bu soylamadakı cümlələr əsasən *ichin / için* sözü ilə başa çatır, ikinci soylamada cümlələr *gərək* sözü ilə, məsələn, altıncı soylamada *nəyə yarar*, on altıncı soylamada *sevinür* sözü ilə bitir. Əlirza Sərrafi soylamaları bu şəkildə adlandırmışdır:

1. Münacat.
2. Bir Allahın adını kim adamaz.
3. Yalquzluq.
4. Ozan qopar.
5. Qatlanmaq yoq.
6. Nəyə yarar, nəyə yarar.
7. Güni doğar, günü doğar.
8. Yavuzi.
9. Ər olaydı, yeg olaydı.
10. Usal baxan.

11. İgid xast.
12. Ərdəmidir.
13. Ərdəmə görə.
14. Bir Allaha güvən.
15. Bu yerləri kim açdı.
16. Sevinür.
17. Qazan idim.
18. Görmüş kimi söyləyəm.
19. Mənimlə yeg.
20. Yaxşılarda nə yaxşıdır.
21. Mane' andan.
22. Çoq sözlü dil.
23. Nə çaqılarda.
24. Qazan der.

Sonuncu soylamanın yeddinci sətirindən 27a səhifəsinə qədər olan hissəyə Yusuf Azmun və Əlirza Sərrafi tərəfindən *Salur Qazanın Aras suyu ilə Qars qal'asını alması boyu*, yerdə qalan hissəyə isə *Qazan xanın yeddibaşlı əjdahanı öldürdüyü boy* adı verilmişdir. Burada incə bir məqam var: Qars qalasının alınması və əjdahanın öldürülməsi məzmunca soylamaya deyil, boya yaxındır, lakin müstəqil boy təşkil edəcək həcmə və süjetə sahib deyil.

Əlyazmanın adı

Əlyazmanı necə adlandırmaq barədə alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. M.Əkici əlyazmanı *Türküstan / Türmənsəhra*, Y.Azmun *Türkmən-səhra*, N.Sahgöli, V.Yaqubi, Ş.Ağatabay və S.Behzaddan ibarət qrup isə *Günbət əlyazması* adlandırmayı təklif edirlər. Ehtimal ki, əlyazmanın qopmuş birinci səhifəsində onun künyəsi, yəni adı, köçürəni, köçürülmə yeri və tarixi göstərilmiş imiş. Bu səhifə əldə olmadığına görə, əlyazmaya yeni bir ad vermək lazımdır. Məncə, əlyazma saxlanma yerinə görə *Günbət əlyazması* deyil, tapılma yerinə görə *Tehran əlyazması* adlansa daha doğru olardı. Türküstan və Türkmənsəhra anlayışları coğrafi baxımdan çox genişdir və bu ərazidə başqa əlyazmalar da tapıla bilər.

Əlyazmanın 6a səhifəsində karandaşla yazılmış belə bir qeyd diqqəti cəlb edir: "Cildi-düyyumi-kitabi-türkmən lisani 1347". Bunu necə anlamalı və oxumalı? Türkmən dili (lisani) kitabının ikinci cildi? Əlyazmada bu fikir qəsd ediləydi, o zaman silsilə izafətlə "Cildi-düyyumi-kitabi-lisani-türkmən" yazılardı. Əlyazmanın ortasında ikinci cild nə mənaya gəlir? Əlyazmanın birinci cildi varmı? Bu məsələ də qaranlıqdır. Ehtimal ki, burada kilid söz lisan sözüdür; lisan sinlə yazıldıqda farsca dil, se ilə yazıldıqda ərəbcə ikinci mənasına gəlir. Burada lisan məhz se ilə yazılmışdır. Onda ortaya bu mənə çıxır: ikinci türkmən kitabının ikinci cildi, 1347. Deməli, birinci türkmən kitabı ilə yanaşı, ikinci türkmən kitabı, onun da ikinci cildi var. Bu, ağlabatan görünür. Üstəlik, zənnimizcə, lisan sözündə əl artiklinin əlifbi düşmüşdür. O zaman yeganə doğru variant bu olmalıdır: «جد نوری کتاب ترکمان اللغی 1347» türkmən kitabının ikinci cildi, [rəbi ül]-sani və ya [cəmədi ül]-sani, 1347-ci il. Katib bu iki aydan birinin düz mötərizə içində verdi-

Yimiz adının birinci qismini unutmuş, sadəcə, sani hissəsini yazmışdır.

Əlyazmanın dili

Əsər heç bir başqa ehtimala yer qoymadan birmənalı şəkildə oğuz mühitində oğuz türkcəsi ilə qələmə alınmışdır. Bu mühit Cənubi Azərbaycan sahəsidir, oğuz türkcəsinin Azərbaycan dili, daha dəqiq desək, Təbriz və Ərdəbil ağzıdır. Sadəcə, onun səfəvilər dönmündə (1501-1722), yoxsa qacarlar dönmündə (1785-1925) yazıya alındığı barədə mübahisə etmək olar. Əsərdə eşik ağası titulu keçir ki, bu, səfəvilərdə dövlətə müraciət məqamının rəhbərinə, qacarlarda isə sarayın təşrifat məmuruna (əski hacib, pərdədar) verilən addır. Vaxtilə Yusif Xas Hacib Balasağunlu da qaraxanilər dövlətində bu vəzifəni tutmuşdur. Bu, Qərb saraylarındakı kamerdiner və seremonmeister vəzifəsinə uyğun gəlir. Divanbəyi titulu isə teymurilər dövründə və daha sonra İranda qurulan türk xanədanlarında məhkəmə və maliyyə işlərinə baxan dövlət məmurudur. Digər tərəfdən, əsərdə bəgdili və zülqədir zülqədirlilə (dulqədir / dulqədirlilə) boylarının adı çəkilir ki, bunlar Səfəvi dövrünün siyasi və hərbi cəhətdən ən nüfuzlu tayfalarındanır. Əlyazmanın bir qədər ələvilik-şialik havası içində yoğunluğu da onun bu coğrafiyanın və mənəvi mühitin məhsulu olduğunu göstərir.

Əlyazmanın leksikasına baxdıqda bir çox kəlmənin Anadoluda deyil, məhz Azərbaycanda işləndiyini görürük. Məsələn, Anadoluda tuz və taş, Azərbaycanda və əlyazmada duz və daş, Anadoluda çəlik, bizdə polad şəkli işlənir. Bizə məxsus sözlərdən paltar (partal, yorğan-döşək), qabaq, dalda, koxa, hündür, bədöv, yağ, eşik ağası, geynək (köynək), xızan, marıx, oğru, oğurla(n)maq, uşaq (çocuq mənasında), uymaq (uyumaq), yaraq (silah), yazı (çöl), yegin (hızlı), aran, kol, yayxanmaq, donquldanmaq kimi sözləri göstərə bilərik ki, bunlar Anadolu sahəsindən daha çox bizə aiddir. Pr. dr. Əhməd Bican Ərcilasunun da haqlı olaraq göstərdiyi kimi, əsərdə I şəxsin əvəzlilikləri (*mən, mana, mənüm*), gibi ədatı (kimi), bin sayı m ilə (*min*) yazılmış, *yigiti* sözü *y-siz (igid), dökülmək, dikmək* feilləri t ilə (*tökülmək, tikmək*), ünlü ilə bitən sözlərdə təsirlik hal *+yi* yerinə *+ni* ilə verilmişdir. Ahəng dışı *gəlmaq, görmaq* kimi örnəklər də Təbriz dialektinə aiddir. Bu qəbildən olan misalların sayını artırmaq mümkündür.

Əlyazmanın yazılma tarixini dəqiq təsbit etmək mümkün olmadığı halda, köçürülmə tarixinin 1759-cu ildən əvvəl olmadığı məlumdur. Belə ki, katib əlyazmadakı iki sözlün mənasını (uçmaq və sızdırdı) haşiyədə izah etmiş və bu zaman Nadir şahın münşisi Mirzə Mehdi xanın 1759-cu ildə yazdığı *Sənglah* lüğətindən (şair Lütfidən) gətirdiyi iki şeir parçasından istifadə etmişdir.

Əlyazmanın mövzusu və qayəsi

Əsər Dədə Qorqud dastanlarından bəhs edirsə, onun mövzusu və qayəsi də özlüyündən ortaya çıxır. Bu bir qəhrəmanlıq dastanıdır və onun əsas vəzifəsi oğuzlara və ümumən türklərə xas olan alplıq-ərənlilik idealını tərənnüm etmək və dinləyicilərə aşılamaqdır. Burada alphiğin kodeksi və milli-mental şərtləri, etik çərçivəsi, Qazan xanın şəxsi nümunəsində alpin vəzifələri və keyfiyyətləri göstərilir. İkinci planda Dədə Qorqudun mənəvi şəxsiyyətinə xas olan dini-təsəvvüfi ideyalar gəlir. Birinci və ikinci soylamada dini-təsəvvüfi mövzular daha çox işlənir. Lakin bütün hallarda əsərin əsl

mövzusu, yəni alplıq aparıcı mövqedə durur. Yalnız bir məqamda alplıq dövrünün və dastan çağının sona çatdığı göz yaşları içində vurğulanır:

"Dədəm der: Ay ötə, yıl dolana, zəmanələr qopub gələ. Dağ otları tükənə, tikan qala, dadlı dirilik tükənə, da'va ilə savaş qala, əsil bəglər tükənə, əvam qala. Silintilər yıqıla, bir yerdə oba ola, dərintilər yıqıla, bir yerdə kəntli ola. Bir kəntdə iki kovxa olsa, beş dahicə daruğa ola, onlar dahi bir-birini? sözünə bitmiyələr. Ortaluqda bədnəfs ilə yalançını? günü doğa. Ol günləri görməmişəm, mən Dədə görmüş gibi söyləyəm".

Dədə Qorqudun zəmanədən şikayətləri bu tərzdə davam edir, gələcəkdə cəmiyyətdə mənəviyyətin pozulacağını, uşaqların, gənclərin ədəb-ərəkandan uzaqlaşacağını bildirir. Dünyanın fani, ömrün qısa və müvəqqəti olduğunu, özünün isə həyatdan doymadığını dilə gətirir:

"Dünyada nə yaşadım mən, Dədə Qorqud? Üç yüz altmış altı yıl yaş yaşadım, günorta ilə ikindini? arasında gün görmədim. Yeddi qoyun ölür idi gündə mənüm şölənimdə, bağır-öpək qədərincə ət yemədim. İki qapulu karvansara tək bu cahanı bir ev gördüm mən Dədə Qorqud, bu qarıdan girəndə ol qapudan çıxar gördüm".

Əlyazmanın ədəbi-poetik üslubu çox yüksəkdir, mətn, sanki birməfəsə, həm də dərin bir coşqu və huşu içində, vəcdlə, pafosla söylənmiş kimidir. Poetik fiqurlar yerli-yerində, təşbehlər və istiarələr mükəmməl, müqayisələr dolğundur, alpların, igidlərin xarakteri canlı (məsələn, at, sunqur, geyik, aslan, qaplan, qurd) və cansız (polad, ox, yay, güz, qılınc, mizraq və s.) əşyalarla, təbiət ünsürləri (dağ, meşə, yel, bulud, günəş, Ay, ulduz, ildırım və s.) vasitəsilə metaforik bir üslubla, fəlsəfi bir tərzdə, müdriklik, ərđəmlik və bilgəliklə nəql edilir.

Həcmindən dolayı qəhrəmanlar qalereyası çox da zəngin deyil. Burada süjet xəttində fəal şəkildə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq Bayındır xan, Qazan xan, Qara Güne, Qara Budaq, Xan Əfşar, Lələ Qılbaş, Bügdüz Əmən, Yegnək, Burla Xatun, Dədə Qorqud (onun farsca oğuznamədəki adı: Qarı Dədə Gəzəncük və Dəlü Dönməz), Qıyan oğlu Dəlü Dündar, Qıl Baraq, Qonur Alp kimi qəhrəmanların adı çəkilir. Din sahəsindən Allah, Məhəmməd peyğəmbər, Əli, Fatma, Xədicə, Həsən, Hüseyin, Xızır, İlyas, Süleyman, Davud, İbrahim, İsmayıl, İdris, Vəysəl-Qəran, Buraq və Döldül zikr edilir.

Əlyazmanın coğrafiyası

Həcmi kiçik olsa da, əsərin əhatə etdiyi coğrafiya çox genişdir. Burada Türkünstan-dan Qafqaza, Rumelidən Misirə qədər Qaytaq, Qumuq, Dağıstan, çərkəz, ləzgi, Gürcüstan, Tabasaran, Adabasa, Baş, açıq, Bəlx, Buxara, ərəb, Kərbəla, Bağdad, Şam, Mosul, İstanbul ellərindən, bir çox şəhər və məntəqələrdən, xalq və tayfalardan söz açılır, bəzi yerlərin əhalisinə xas olan xarakterik cizgilərdən bəhs edilir. Bütün bunlar əlyazmanın "Dədə Qorqud" dastanı ilə üzvi şəkildə əlaqədar olduğunu ortaya qoyur.

Azərbaycana gəlincə, əlyazma başdan-baş Azərbaycanla bağlıdır. Burada bizim coğrafiyamız, şəhər, qala, dağ və çaylarımız öz əksini tapır. Biz əlyazmanın səhifələrində Təbriz, Ərdəbil, Həmədan, Şamaxı, İrəvan, Naxçıvan, Dəməur Qapu Dərbənd, Qəzvin, Xatxal kimi şəhərlərimizi, Kür, Araz, Qarasu, Samur kimi çaylarımızı, Savalan, Surxab, Şahdağ, Qaplanu kimi dağlarımızı, Ağca qala Sürməli və Qars kimi qalalarımızı görürük.